

ERMY AZZIATY Rozali
NUR AINUL BASYIRAH Alias
Universiti Kebangsaan Malaysia

**PENTADBIRAN DANA WAKAF HOSPITAL FATIH,
ISTANBUL (1470M-1824M)**

**ADMINISTRATION OF WAQF FUND IN FATIH HOSPITAL,
ISTANBUL (1470-1824)**

Hospital wakaf merupakan hospital yang memberikan khidmat rawatan percuma disamping memberikan keperluan lain kepada masyarakat. Ia diwujudkan untuk memberi kemudahan kepada masyarakat terutamanya untuk golongan yang kurang berkemampuan dan golongan miskin. Kewujudannya dalam dunia Islam memberikan impak positif terutamanya dalam soal kebajikan rakyat daripada pemerintah. Antara hospital wakaf yang terawal dibina di Istanbul iaitu pusat pentadbiran kerajaan 'Uthmaniyyah ialah Hospital Fatih. Artikel ini membincangkan tentang pentadbiran dana wakaf bagi Hospital Fatih di Istanbul yang beroperasi pada tahun 1470M-1824M. Kajian ini dilakukan dengan menggunakan metode kualitatif yang berbentuk kajian sejarah manakala, kaedah pengumpulan data pula menggunakan kaedah analisis dokumen. Hasil kajian ini mendapati Hospital Fatih mendapat dana wakaf daripada institusi wakaf Sultan Mehmet II. Melalui dana wakaf ini, pelbagai kegiatan hospital dapat dijalankan secara sistematik termasuklah pembayaran gaji harian doktor, jururawat dan para petugas di Hospital Fatih. Namun begitu, hospital ini telah menghentikan operasinya pada pertengahan abad ke-19M kerana beberapa faktor tertentu, seperti gempa bumi yang memusnahkan sebahagian besar bangunan hospital. Selain itu, perubahan sistem pengurusan wakaf di Istanbul juga merupakan salah satu faktor hospital ini tidak lagi memberikan perkhidmatannya kepada masyarakat.

Kata kunci: *Pentadbiran, Dana Wakaf, Institusi Wakaf, Kebajikan Rakyat dan Hospital Fatih*

Waqf Hospital is a hospital that provides free treatment while providing other needs to the community. It was created to provide facilities for the community especially for the less fortunate and the poor. Its existence in the Islamic world has a positive impact primarily on the welfare of the people from the government. Among the first waqf hospitals built in Istanbul, the administrative center of

the 'Uthmaniyyah is the Fatih Hospital. This article discusses the waqf funds for Fatih Hospital which started its operations in the 15th century. This study was conducted using qualitative method in the form of historical study while the data collection method uses document analysis method. The result of this study found Fatih Hospital receiving waqf funds from Sultan Mehmet II wakaf institution. Through this wakaf fund, various hospital activities can be systematically carried out including the daily wage payment of doctors, nurses and staff at Fatih Hospital. However, the hospital has stopped its operation in the mid-19th century due to certain factors, such as an earthquake that destroyed most of the hospital buildings. Additionally, the change in waqf management system in Istanbul is also one of the factors that the hospital is no longer providing its services to the community.

Keywords: *Administration, Waqf Fund, Waqf Institution, People's Welfare and Fatih Hospital.*

Pengenalan

Hospital Fatih merupakan salah satu unit bangunan yang penting di dalam sebuah kompleks yang dinamakan sebagai Kompleks Fatih (*Fatih Külliye*). Ia dibina bersama keseluruhan kompleks pada tahun 1462M sehinggalah siap pada tahun 1470M. Kompleks beserta dengan hospital ini diwujudkan atas perintah sultan kerajaan 'Uthmaniyyah pada ketika itu iaitu Sultan Mehmet II kepada seorang arkitek berbangsa Greek yang bernama Atik Sinan. Namun begitu, terdapat pendapat lain yang menyatakan seorang arkitek bernama Ayaz Aga yang mereka pelan bangunan ini.¹ Menurut Yilmaz, ia dibina di atas tapak Gereja *Holy Apostles* yang mana ditawan oleh umat Islam apabila Kota Konstantinople (nama lama bagi Istanbul) jatuh ke tangan tentera Islam namun begitu, ia bercanggah dengan pendapat dan kajian daripada Günüç. Beliau menyatakan bahawa tapak kompleks ini bukanlah dibina di atas tapak gereja yang diruntuhkan, tetapi gereja tersebut memang telah musnah terlebih dahulu sebelum penawanan Kota Konstantinople dilakukan. Malah, tapak sebenar gereja *Holy Apostles* juga tidak dapat dikenal pasti dengan tepat. Jadi, pembinaan kompleks ini tiada kaitan dengan kemusnahan gereja tersebut.²

Sultan Mehmet II memilih lokasi penubuhan kompleks ini di atas salah sebuah bukit daripada tujuh bukit yang mengelilingi Istanbul. Ia merupakan satu simbolik kepada keinginan dan cita-cita beliau untuk menguasai gereja Hagia Sophia yang dibina oleh pemerintah Kostantine. Di dalam kompleks ini mengandungi sebuah masjid, hospital, dapur awam, 16 buah madrasah, makam Sultan Mehmet II, sebuah perpustakaan dan beberapa unit bahagian lain.³ Kedudukan Hospital Fatih terletak di tenggara kompleks

ini, bersebelahan dengan madrasah yang menghadap ke Laut Hitam dan asrama bagi madrasah. Hospital ini mempunyai 70 buah bilik, 80 *dome* dan terdapat bahagian pesakit wanita yang diasingkan daripada pesakit lelaki.⁴ Selain itu, terdapat juga ruangan bagi menempatkan pesakit yang bukan beragama Islam. Kahya & Erdemir dalam karya mereka *Medicine in The Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)* menyatakan bahawa Hospital Fatih merupakan hospital terbesar di dunia pada ketika itu.⁵

Wakaf dan Institusi Kesihatan Menurut Perspektif Islam

Wakaf berasal daripada perkataan bahasa Arab ‘*waqafa*’ yang bermaksud menahan (*al-habs*). Manakala dari segi istilah syarii yang disepakati jumur ulama ialah menahan sesuatu harta yang dapat diambil manfaatnya serta menghalang apa-apa transaksi oleh orang yang mewaqafkan harta atau sesiapa sahaja, dilakukan hanya untuk kebaikan dan mendekati diri kepada Allah.⁶ Pada kebiasaannya, wakaf merupakan suatu harta yang tidak boleh alih seperti tanah dan bangunan. Selain itu, wakaf juga turut bermaksud suatu perbuatan berunsurkan kebajikan yang biasanya disebut sedekah dan infak.⁷ Menurut Gibb pula, wakaf ditakrifkan sebagai perkara yang tertulis di dalam perundangan Islam yang menunjukkan suatu pemberian untuk tujuan keagamaan, kebajikan, kekeluargaan dan sebagainya.⁸ Di Malaysia dan beberapa buah negara Islam yang lain, wakaf dijadikan satu perkara yang telah termaktub dalam perundangan syariah dan mempunyai enakmen khusus berkaitan dengannya.

Pengamalan wakaf dalam Islam bermula sejak zaman Rasulullah s.a.w dan para sahabat baginda. Peristiwa Rasulullah s.a.w memerintahkan Saidina ‘Umar al-Khattab, untuk mewaqafkan sebidang tanah kebun di Khaybar, merupakan antara titik tolak penerapan hukum wakaf dalam Islam.⁹ Ia kemudiannya berkembang dan berubah dari segi pemahaman, konsep dan aplikasi di sesebuah negara sesuai dengan keadaan setempat sehingga diserap menjadi budaya. Secara dasarnya, amalan wakaf berkait rapat dengan unsur keagamaan dan budaya sesebuah tempat. Menurut Che Mohd Aziz Yaacob, elemen agama dan budaya adalah elemen asas dalam kehidupan masyarakat termasuklah dalam hal ekonomi, sosial dan politik sesebuah negara.¹⁰

Sama seperti wakaf, institusi kesihatan juga telah bermula pada zaman Rasulullah s.a.w lagi dengan menumpukan rawatan kepada tentera Islam dan para tawanan di dalam peperangan. Namun begitu, ia bukanlah berdiri sebagai sebuah bangunan hospital yang lengkap dengan prasarana dan kelengkapan seperti mana yang dibina pada masa sekarang. Muhammad al-Sayyid Yusuf dalam tulisannya berkaitan wakaf menyatakan tentang kewujudan jenis-jenis wakaf yang dilaksanakan dalam negara Islam. Sebagai contoh ialah penubuhan hospital dan sekolah perubatan percuma kepada masyarakat.¹¹

Dalam kitab *Mawsu'ah al-Tibbiyyah al-Fiqhiyyah*, perkataan

hospital disebut juga sebagai *dariüşşifa* atau *bimaristan* namun keduanya mempunyai makna yang sama. Ada juga yang menggelarkannya sebagai *darul-tibb*. Ia bermaksud sebuah institusi untuk merawat orang sakit dan memberi perlindungan kepada mereka. Hospital ini menggabungkan beberapa kemahiran pengkhususan perubatan contohnya pembedahan dan lain-lain. Dikhususkan juga beberapa bahagian seperti klinik pakar mata, klinik pakar ibu dan anak dan klinik khusus untuk wanita sahaja.¹²

Dalam sejarah dunia Islam, hospital atau tempat rawatan sangat berkait rapat dengan wakaf. Sayili dalam penulisan tesisnya menyatakan tentang kewujudan hospital wakaf yang pertama, iaitu Hospital Tulunid telah dibina di Mesir. Ia ditubuhkan khusus untuk merawat dan memberi ubat kepada masyarakat dan askar secara percuma. Para pesakit yang berkunjung ke sana akan diberi makanan berupa roti dan ayam. Setelah itu, mereka perlu menukar pakaian serta diberi ubat-ubatan sehingga mereka sihat.¹³

Melalui cara inilah pemerintah atau orang perseorangan menyediakan khidmat kesihatan secara percuma kepada siapa sahaja iaitu dengan menubuhkan institusi seperti hospital. Jika diteliti dengan mendalam, hak mendapat jaminan kesihatan adalah perkara yang berkaitan dengan kemanusiaan serta hak asasi setiap manusia yang wujud di dunia ini.¹⁴ Pemerintahan Islam dalam semua era termasuk kerajaan Umawiyah, ‘Abbasiyyah dan ‘Uthmaniyyah turut mempunyai institusi wakaf kesihatan yang dibina bagi kemudahan masyarakat, di samping menunjukkan agama Islam sangat meraikan nilai-nilai kemanusiaan. Malah, Islam juga mengangkat tinggi peradaban dan hierarki martabat kemanusiaan yang menggabungkan antara aspek material dan spiritual, keduniaan dan keukhrawian.¹⁵ Menurut Mossensohn, orang Islam mengekspresikan seruan Nabi s.a.w. dalam beberapa hadis berkaitan perubatan dan tuntutan mengatasi penyakit dengan membina institusi kesihatan seperti hospital wakaf.¹⁶

Setelah wakaf mengalami perubahan dari sudut pengaplikasian harta boleh alih seperti wang dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah, semakin banyak institusi wakaf yang dibina termasuklah hospital wakaf. Menurut Keser & Kurt, wakaf memainkan peranan yang sangat signifikan dalam pembentukan perkhidmatan awam terutamanya khidmat kesihatan di wilayah Anatolia. Selain itu, pembinaan hospital juga memberi peluang kepada para pelajar untuk mendapatkan ilmu berkaitan perubatan.¹⁷

Wakaf dalam Kerajaan ‘Uthmaniyyah

Kerajaan ‘Uthmaniyyah bermula daripada pemerintahan Sultan ‘Uthman I pada tahun 1299M sehinggalah pemerintah yang seterusnya, telah lama mengamalkan wakaf bagi memastikan kebajikan kepada rakyat terjamin. Pengaplikasian wakaf dalam kerajaan ini sudah menjadi suatu hal yang tidak asing lagi, baik daripada pemerintah ataupun rakyat biasa di seluruh wilayah

di bawah kerajaan ‘Uthmaniyyah termasuklah di bahagian Eropah seperti negara-negara Balkan. Melalui penubuhan institusi wakaf ini menyebabkan terbentuknya bandar-bandar baru yang menjadi tumpuan masyarakat seterusnya menjadi pusat pentadbiran kerajaan ‘Uthmāniyyah seperti yang berlaku di Bosnia dan Herzegovina. Walaupun institusi wakaf ini mempunyai kaitan dengan satu amalan dalam agama Islam, namun begitu ia tetap diterima oleh masyarakat bukan Islam kerana elemen kemanusiaan yang dianjurkan dalam Islam. Berbeza dengan institusi mahupun sistem yang dibangunkan oleh agama Kristian di Eropah pada waktu itu yang gagal memenuhi dan memuaskan tuntutan dan harapan masyarakat.¹⁸

Gürbüz menggambarkan kebanyakan situasi yang berlaku, institusi wakaf dilihat menjadi pusat kepada sesebuah bandar yang telah sedia ada manakala sesetengah situasi pula memperlihatkan pembangunan sesebuah bandar selepas terbinanya institusi wakaf di tempat tersebut.¹⁹ Sebagai contoh bandar Sarajevo yang membangun di sekitar sebuah *imaret* iaitu sebuah dapur awam yang dibiayai oleh dana wakaf daripada Isa Bey, seorang ketua tentera. Ketika pemerintahan kerajaan ‘Uthmaniyyah sebanyak 232 buah rumah, 32 buah asrama, 42 buah jambatan, 18 buah *karanvansari* dan 10 buah *bedestan* dibina melalui dana wakaf di negara tersebut.²⁰ Unikinya, ada di antara bangunan wakaf dan dokumen berkaitan dengannya masih lagi kekal sehingga ke hari ini walaupun fungsinya sudah berubah.

Jika dilihat dengan teliti, peranan wakaf dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah sangat luas dan meliputi pelbagai aspek seperti kesihatan, pendidikan, keagamaan dan kebajikan. Istilah wakaf pada zaman kerajaan ‘Uthmaniyyah menurut Masters dalam *Encyclopedia of The Ottoman Empire* adalah merujuk kepada harta peribadi seseorang yang berwakaf seperti kedai-kedai, hasil kilang yang mengeluarkan tekstil atau sabun, tempat mandi, dan seluruh kawasan pasar jika pewakaf benar-benar seorang yang kaya.²¹ Malah, hasil sewaan rumah, hasil tanaman dan hasil cukai seperti jizyah juga dikategorikan sebagai harta wakaf yang memberi manfaat kepada rakyat. Ia digunakan secara langsung untuk menampung institusi dan penerima tertentu seperti masjid, sekolah, hospital, rumah kebajikan, dapur awam, kubu, jambatan, makanan burung, pancuran air dan tabung wang hantaran untuk rakyat yang ingin berkahwin.

Menurut Hüseyin Al, terdapat satu jenis wakaf yang dipraktikkan dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah iaitu wakaf tunai.²² Menurut Azri, wakaf tunai bermaksud seseorang berwakaf dengan memberi wang tunai kepada nazir atau entiti pengurusan yang sah untuk dikumpul dan dijadikan modal bagi menukar dana kepada harta kekal atau membiayai aktiviti-aktiviti berkaitan dengan wakaf. Selain itu, terdapat juga golongan yang menamakan wakaf ini sebagai saham wakaf.²³ Amalan sebelum ini, harta yang diwakafkan oleh pewakaf ialah berbentuk tanah, bangunan dan peralatan yang dapat memberikan manfaat kepada masyarakat. Namun begitu, wakaf tunai ini memberi peluang kepada

sesiapa sahaja terutamanya yang tidak memiliki harta yang banyak untuk berwakaf melalui wang mereka.

Hal ini telah dibahas panjang oleh ulama dan para sarjana dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah dan mereka bersepakat untuk mengambil pendapat mazhab Hanafi yang membolehkan seseorang mewakafkan wang mereka. Tambahan pula mazhab Hanafi merupakan mazhab rasmi bagi kerajaan ‘Uthmaniyyah.²⁴ Menurut Razali, terdapat pandangan dalam mazhab Hanafi yang mengharuskan harta alih menjadi harta wakaf. Namun begitu, terdapat tiga pengecualian yang digariskan oleh ulama mazhab Hanafi antaranya ialah apabila amalan ini mempunyai dalil sandaran daripada mana-mana hadith sahih berkaitan dengannya. Kedua, harta alih tersebut hendaklah terdiri daripada sebahagian daripada harta yang diwakafkan. Seterusnya, harta alih tersebut merupakan amalan dan budaya masyarakat di sesebuah tempat. Ketiga-tiga syarat ini perlu dipatuhi untuk melaksanakan wakaf tunai dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah.²⁵

Pada awal abad ke-15M, wakaf jenis ini mendapat kelulusan oleh pemerintah untuk dilaksanakan dalam amalan harian rakyat, malah ia menjadi pilihan ramai pewakaf di sekitar Anatolia dan wilayah Eropah yang berada di bawah naungan kerajaan ‘Uthmaniyyah pada akhir abad ke-16M. Segala transaksi berkaitan wakaf ini contohnya nama pewakaf, pendapatan tahunan, jenis dan jumlah aset wakaf serta pembahagiannya telah direkodkan di dalam dokumen *Vakif Tahrir Defterleri*. Ia mencatatkan transaksi wakaf daripada tahun 1490M sehingga tahun 1928M. Ia juga sedikit sebanyak memberikan sumbangan dalam membangunkan institusi kebajikan kesihatan dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah.²⁶ Kebiasaannya, para pewakaf terdiri daripada sultan-sultan, menteri, pegawai tinggi kerajaan dan orang perseorangan yang ingin membuat kebajikan.

Menurut Toraman, Tuncsiper & Yilmaz, hasil utama wakaf tunai ini diperolehi melalui kutipan cukai daripada tanah-tanah pertanian dan hasil sewaan perniagaan sesebuah institusi yang didanai oleh wakaf.²⁷ Semua hasil ini dikutip oleh petugas yang digelar *cabiler*, yakni mereka yang bertugas untuk membuat kutipan zakat dan dipanggil amil pada masa sekarang. Semua hasil tersebut kemudiannya diagihkan untuk perbelanjaan aktiviti-aktiviti kebajikan sosial. Selain itu, lebihan yang diperolehi daripada perbelanjaan tersebut akan digunakan sebagai pembayaran bonus kepada para saintis pada sambutan hari-hari penting dalam agama Islam.

Walaupun ia sesuai dipraktikkan dan telah dilaksanakan, tetapi isu wakaf tunai ini menjadi suatu hal yang sering diperdebatkan dan mencetuskan kontroversi berabad lamanya.²⁸ Situasi ini terjadi kerana sebahagian ulama dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah menyifatkan wakaf tunai ini tidak selari dengan syariat Islam apabila menjadikan harta tidak alih sebagai harta wakaf. Malah, mereka juga menyatakan bahawa wakaf tunai ialah harta yang tidak dijamin akan kekal serta melanggar hak-hak pewaris harta orang yang berwakaf. Selain

itu, para ulama yang membantah wakaf tunai seperti Mehmed Efendi turut mengemukakan pandangan bahawa wakaf tunai ini menjerumuskan umat Islam untuk mengabaikan tuntutan zakat kerana sudah berwakaf. Menurut Razali, ketika abad ke-15M, wakaf tunai ini tidak menjadi isu yang besar kerana kebijaksanaan mufti kerajaan ‘Uthmaniyyah pada ketika itu, iaitu Mulla Husrev. Namun begitu, pada abad ke-16M ia kembali diperdebatkan apabila beberapa ulama seperti Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi dan Imam Birgivi Mehmed Efendi tidak bersetuju dengan fatwa mengharuskan wakaf tunai.²⁹ Kesannya, wakaf tunai telah diharamkan selama beberapa tahun namun di akhirnya ia telah dikaji semula oleh para ulama dan difatwakan tidak bertentangan dengan hukum Islam mengikut pandangan mazhab Hanafi.³⁰

Sumber Kewangan Hospital Fatih

Terdapat pelbagai sumber kewangan yang membiayai hospital dan Kompleks Fatih ini walaupun semua peruntukkan ini diletakkan di bawah pengurusan wakaf Sultan Mehmet II. Antaranya ialah daripada kewangan dan pendapatan beliau sendiri. Dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah, sultan memperoleh pendapatan melalui pelbagai sumber yang dikumpul daripada kebun-kebun, hasil tanah yang dibangunkan dan hasil cukai berbentuk wang tunai daripada wilayah seperti Mesir, Wallachia, Moldavia, Dubrovnik dan Transylvania yang dibayar setiap tahun. Buku akaun umum kerajaan ‘Uthmaniyyah merekodkan bahawa, hasil lebihan (*zevâid-i evkâf*) daripada pendapatan ini membawa kepada tertubuhnya pelbagai institusi yang memberi manfaat kepada masyarakat.³¹ Salah satu contoh tersebut ialah pembinaan Hospital Fatih di Istanbul.

Mansel pula menjelaskan bahawa Sultan Mehmet II mengumpulkan dana wakaf untuk kompleksnya melalui hasil pembinaan pasar besar yang mengandungi 110 buah kedai.³² Sumber dana wakaf ini juga diambil daripada hasil sewaan bangunan seperti *khans*, tempat mandi, *bedestans* (tempat penyimpanan barang berharga seperti barang kemas dan sutera), pasar, kedai-kedai serta rumah-rumah penduduk.³³ Menurut Boyar & Fleet, dana wakaf ini juga diambil daripada sewaan mesin pengisar, kilang roti, tempat penyembelihan haiwan dan mesin cetak. Ia juga di biyai oleh harta wakaf yang diberikan oleh orang-orang kaya pada waktu itu.³⁴

Selain itu, Yediyıldız dan Öztürk menyatakan bahawa dana wakaf ini diambil daripada beberapa bangunan perniagaan yang berbeza. Antaranya ialah daripada 4250 buah kedai-kedai, tiga buah pejabat yang besar, empat buah tempat mandi awam (*hamam*), tujuh buah villa, sebuah pasar tertutup berserta sembilan taman dan 1130 buah rumah yang dibina di Istanbul dan di kawasan Galata.³⁵ Menurut İnalçik dalam bukunya *The Survey of Istanbul 1455 The Text English Translation, Analysis of the Text Documents* terdapat rekod catatan individu yang menetap di rumah-rumah wakaf ini terdiri daripada orang-orang Yahudi, Armenia dan Greek.³⁶ Antara bilangan penduduk yang dicatatkan ialah

seramai 1801 orang Islam tinggal di Istanbul dan Galata, 3904 orang Kristian Ortodoks menetap di Istanbul, 293 orang Kristian Ortodoks pula menetap di Galata, seramai 1490 orang Yahudi berada di Istanbul dan Galata manakala selebihnya orang-orang Armenia seramai 777 orang.

Selain itu, sebanyak 81 kawasan direkodkan dalam dokumen wakaf Sultan Mehmet II pada tahun 1472M untuk menjadi tanah kerajaan setelah pembukaan kota Konstantinople pada tahun 1453M contohnya kawasan Ayasofya, Balat dan Mehmet Paşa. Bangunan-bangunan dalam kawasan tersebut terdiri daripada rumah dua tingkat, rumah satu tingkat, gereja, kedai-kedai, biara, dapur, kandang kuda dan gudang. Kerajaan pada ketika itu mengambil rumah-rumah di kawasan Konstantinople dengan cara paksaan, berlainan dengan rumah-rumah di kawasan Galata yang diserahkan secara perjanjian yang dibuat antara mereka.³⁷ Hal ini dilakukan kerana kerajaan mahu membangunkan dan menyusun semula prasarana, struktur binaan dan keadaan kota Konstantinople yang telah melalui fasa peperangan. Menurut Günüç, Sultan Mehmet II sangat terkejut melihat keadaan sebenar kota Konstantinople yang musnah setelah sekian lama, sebelum umat Islam membuka kota tersebut.³⁸ Ini adalah disebabkan oleh peperangan di antara tentera Rom dengan tentera salib pada tahun 1204M dan kemudiannya tentera Rom berperang dengan tentera Latin kira-kira 50 tahun setelah itu.

Pengurusan Dana Wakaf Hospital Fatih

Pengurusan dan pentadbiran wakaf kesihatan ini biasanya diletakkan di bawah seorang pengurus yang dilantik oleh pemerintah atau sultan. Beliau ditugaskan untuk menyelia dana wakaf dan membahagi-bahagikannya kepada setiap jabatan yang ada di dalamnya. Walau bagaimanapun, wakaf kesihatan ini tetap diletakkan di bawah pengawasan sultan dan pemerintah secara langsung. Di samping itu, semua perkhidmatannya termasuklah rawatan pesakit, ubat-ubatan dan penempatan pesakit juga adalah percuma. Lebih menarik lagi apabila semua perkhidmatan ini ditawarkan kepada sesiapa sahaja yang datang ke sana tidak mengira bangsa, agama, dan latar belakang kehidupannya.

Begitu juga halnya dengan Hospital Fatih ini yang mana ia termasuk dalam pembiayaan dana wakaf daripada institusi wakaf Sultan Mehmet II secara langsung. Malah, dana wakaf yang disalurkan juga turut mempunyai wazir (*Grand Vizier*) dan mempunyai pembahagian tertentu. Hal ini dipraktikkan sejak daripada awal pemerintahan Kerajaan ‘Uthmaniyyah lagi. Sebagai contoh, Sultan Orhan (1326M-1360M) dan Sultan Mehmet II (1451M-1481M) melantik sekumpulan wazir, manakala pada zaman Sultan Beyazit II (1481M-1512M) pula beliau melantik seorang *Sheikhul Islam* bagi menyelia dana wakaf tersebut. Berlainan pula dengan wakaf Hürrem Sultan, isteri kepada Sultan Suleyman I yang melantik sida-sida sebagai pengurus wakaf beliau.³⁹

Ketua wazir yang dilantik oleh kerajaan mempunyai kuasa yang besar dalam urusan wakaf. Antara tugas penting mereka ialah mengamanahkan tugas kepada pemegang amanah rasmi untuk melaksanakan pentadbiran wakaf dengan baik. Menurut İpşirli, pemegang amanah pertama bagi pentadbiran wakaf kompleks Fatih ialah Mahmûd Pasha. Tradisi ini kemudiannya diteruskan oleh pemegang amanah lain walaupun setelah kemangkatan Sultan Mehmet II pada tahun 1481M. Segala transaksi berkaitan wakaf akan direkodkan dalam dokumen wakaf Sultan Mehmet II (*trust of deed*) begitu juga dengan pembayaran gaji para pekerja hospital.⁴⁰

Perlantikan para petugas terutamanya doktor di hospital ini juga dilakukan oleh pengurusan dana wakaf. Kriteria untuk menjadi doktor di hospital ini juga direkodkan dalam dokumen wakaf Sultan Mehmet II. Antaranya ialah, mereka perlu mempunyai kelayakan dalam bidang perubatan, tergolong dalam kalangan orang yang dihormati, sentiasa menuturkan perkataan yang baik kepada pesakit dan bersedia melawat pesakit pada bila-bila masa. Selain itu, para doktor perlu mengetahui cara membuat ubatan dan mengawalinya serta mereka perlu mempunyai kepakaran dalam pembedahan dan memahami hal psikologi pesakit.⁴¹ Perkara-perkara ini ditetapkan agar setiap daripada doktor bertanggungjawab dan sentiasa memberikan perkhidmatan dan rawatan yang terbaik kepada semua pesakit yang datang kepada mereka.

Pembahagian Dana Wakaf Hospital Fatih

Sejak Hospital Fatih memulakan operasinya pada tahun 1470M, ia memberikan rawatan kepada ramai pesakit sama ada daripada masyarakat sekitar Istanbul mahupun orang asing yang datang ke sana. Oleh kerana hospital ini bersambung dengan beberapa unit lain dalam bangunan kompleks seperti dapur awam, *hamam* (tempat mandi awam), madrasah dan *karavansari* (tempat rehat orang yang bermusafir), ia juga menawarkan perkhidmatan lain kepada para pesakit selain rawatan kesihatan yang sedia ada. Malah, ia juga diberikan kepada orang awam yang miskin dan yang memerlukan bantuan. Selain itu, Hospital Fatih juga menjadi tempat pembelajaran dan tempat praktikal bagi para pelajar perubatan dan doktor pada ketika itu.

Antara doktor yang pernah bertugas di hospital ini pada abad ke-15M ialah Ahî Çelebi yang merupakan seorang doktor bedah. Nama sebenar beliau ialah Ahmed (Mehmed) Çelebi b. Kamal el-Tebrîzî. Di samping merawat pesakit di hospital, beliau juga menulis dua buah buku penting dalam bidang perubatan pada zamannya. Setelah berkhidmat sekian lama, beliau akhirnya di tawarkan menjadi ketua doktor pada pemerintahan Sultan Beyazıt II. Selain itu, tokoh perubatan pada zaman ‘Uthmaniyyah iaitu Salih b. Nasrullah b. Sellum juga pernah bertugas sebagai ketua doktor di Hospital Fatih. Beliau berasal dari Aleppo dan mengikuti kursus perubatan dan latihan di Hospital Aleppo.⁴² Untuk melengkapkan petugas di Hospital Fatih ini, Sultan Mehmet

II menjemput beberapa doktor daripada luar Istanbul untuk berkhidmat di hospital beliau. Antaranya ialah dua orang doktor lelaki berbangsa Iran yang bernama Qutb al-Dīn al-Ajamī dan Ya'qūb Pasha. Salah seorang daripada mereka kemudiannya dilantik sebagai doktor peribadi Sultan Mehmet II sendiri.⁴³

Selain itu, cara rawatan bagi pesakit mental di hospital ini adalah dengan menggunakan muzik.⁴⁴ Sebagaimana yang direkodkan pada pertengahan abad ke-15M, Sultan Mehmet II menerima kemasukan para pelarian Muslim, Yahudi dan Kristian yang menjadi mangsa penderaan di Andalus oleh pemerintah di sana. Maka, kebanyakan mereka masih lagi trauma dan kemudiannya menjadi pesakit mental yang dirawat di hospital ini. Namun begitu, ia bukan sahaja menempatkan pesakit mental tetapi juga pesakit lain. Ini dibuktikan dengan kewujudan jawatan doktor pakar bedah dan pakar mata.⁴⁵ Di samping memberikan rawatan percuma kepada pesakit, Hospital Fatih juga menyediakan pendidikan kepada para pelajar perubatan yang bakal menjadi doktor kelak. Ini dapat memudahkan para pelajar bagi mempraktikkan teori yang mereka pelajari kepada pesakit di hospital. Namun begitu, kira-kira seratus tahun selepas itu sekolah perubatan dibina berasingan dengan hospital seperti mana yang berlaku kepada Hospital Suleymaniye di bawah pemerintahan Sultan Suleyman I.

Kesemua perkhidmatan dan rawatan yang diberikan secara percuma di hospital ini menggunakan dana wakaf yang diperuntukkan oleh Sultan Mehmet II dalam dokumen wakaf (*trust of deed*) beliau. Direkodkan bahawa perbelanjaan harian bagi Hospital Fatih ialah kira-kira 200 akçe pada awal operasinya. Namun begitu, ia dinaikkan kepada 300 akçe kerana anggaran itu masih tidak mencukupi untuk menampung keperluan para pesakit.⁴⁶ Selain itu, Mansel turut menjelaskan secara terperinci jumlah pembahagian dana wakaf kompleks Fatih yang memperuntukkan sebanyak 869,280 akçes untuk pembayaran gaji pekerja, 461,417 akçes pula untuk makanan pesakit di hospital, 72,000 akçes untuk kegunaan bahagian hospital dan 18,522 akçes diperuntukkan untuk membaiki mana-mana kerosakan kompleks.⁴⁷ Di samping menyediakan rawatan kepada masyarakat, Hospital Fatih juga menjadi tempat bagi sebahagian doktor dilatih menjadi pakar.⁴⁸

Menurut Kahya & Erdemir, gaji para petugas di hospital ini dikira berdasarkan hari mereka bekerja.⁴⁹ Sebagai contoh, sebanyak 30 akçes diberikan kepada seorang ketua doktor manakala dua orang doktor biasa pula menerima 10 akçes sebagai gaji harian mereka. Dua orang doktor mata diberikan gaji sebanyak 7 akçes sama seperti dua orang pakar bedah yang bertugas pada hari tersebut. Di samping itu, gaji seorang ahli farmasi pula adalah sebanyak 6 akçes. Selain itu juga, di bahagian pentadbiran hospital diperuntukkan gaji berjumlah 3 akçes kepada lima orang pembantu, sama seperti gaji dua orang tukang cuci dan seorang tukang gunting rambut. Manakala, seorang kerani yang bertugas memperoleh 4 akçes bagi gaji hariannya.

Antara perkara yang menjadi keutamaan dalam pembahagian dana wakaf ini ialah makanan untuk para pesakit. Melalui dapur awam ini, kira-kira 1,500 orang mendapat makanan percuma dua kali sehari termasuklah 47 orang staf di Hospital Fatih pada pertengahan abad ke-16M.⁵⁰ Menurut Boyar & Fleet, bahan-bahan yang dibeli untuk dapur awam ini termasuklah bahan mentah seperti daging kambing, garam, gandum, tepung, daun parsli, bawang, cili, beras, minyak, gula, anggur, kanji, kulit kayu manis, safron, susu masam (yoghurt), madu, kacang almond dan lain-lain.⁵¹ Namun begitu, bahan-bahan ini dibeli mengikut musim yang tertentu kerana tidak semua buah-buahan dan sayur-sayuran ini tumbuh sepanjang tahun. Selain daripada pengagihan makanan kepada pesakit di hospital, dapur awam ini juga memberi makanan kepada orang ramai terutama golongan miskin. Di samping itu, sebanyak 3,300 buku roti diagihkan setiap hari kepada para pekerja di Kompleks Fatih dan orang-orang miskin.⁵²

Di samping itu, gaji bagi dua orang tukang cuci pakaian di *hamam* (tempat mandi awam) dan seorang tukang gunting rambut juga termasuk di dalam peruntukan kewangan bagi hospital ini. Para pesakit yang tinggal di hospital ini boleh menggunakan *hamam* untuk membersihkan diri serta membasuh pakaian mereka. Hal ini memberikan keselesaan kepada sesiapa yang berkunjung ke hospital ini samada sebagai pesakit atau pelawat.

Cabaran Pentadbiran Dana Wakaf Hospital Fatih

Pelbagai tanggapan diberikan kepada hospital dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah yang beroperasi dengan menggunakan dana wakaf. Hal ini kerana dalam memberikan perkhidmatan percuma kepada para pesakit, pastinya ia tidak sebaik perkhidmatan yang berbayar. Sebahagiannya pula ada menyatakan hospital wakaf ini hanya merawat pesakit yang miskin yang datang ke hospital manakala, pesakit yang kaya akan didatangi oleh doktor di rumah mereka. Perkara ini disangkal dengan penemuan rekod pesakit yang dirawat di Hospital Fatih bernama Ahmed Efendi bin Hasan Beşe. Beliau mempunyai tiga orang hamba sahaya lelaki yang bernilai 11,450 syiling perak yang dimilikinya pada Januari 1617M.⁵³ Hal ini menunjukkan dengan jelas, tentang perkhidmatan yang diberikan oleh hospital wakaf ternyata tidak memilih pesakit yang miskin sahaja malah kepada semua golongan masyarakat.

Pada tahun 1824M, Hospital Fatih telah dihentikan operasinya kerana pelbagai faktor.⁵⁴ Antaranya ialah kerana, gempa bumi yang melanda Istanbul pada tahun 1509M, 1557M, 1754M dan 1766M. Ia mengakibatkan kemusnahan pada hampir keseluruhan bangunan hospital ini malah, menyebabkan binaan asal kompleks dan hospital ini berubah sama sekali. Lokasi hospital yang berada di atas bukit memberi risiko yang tinggi untuk runtuh ketika gempa bumi, malah semakin menyukarkan untuk bangunan ini dibaik pulih. Kali terakhir kompleks ini dibina semula ialah pada masa pemerintahan Sultan Mustafa III

yang mentadbir kerajaan ‘Uthmaniyyah sekitar tahun 1717M-1774M. Beliau memerintahkan arkiteknya iaitu Mehmet Tahir Ağa untuk membina semula masjid dan beberapa bahagian lain yang runtuh.

Di samping faktor bencana alam, pada awal abad ke-19M, gerakan pembaharuan Turki mula berkembang dan semakin mengecilkan kuasa khalifah kerajaan ‘Uthmaniyyah. Dua tahun setelah penutupan Hospital Fatih, pemerintah bersetuju untuk menubuhkan Kementerian Wakaf Kerajaan (*Evkâf-i Hümayûn Nezâreti*) yang berfungsi dalam memindahkan semua harta wakaf kerajaan di bawah belanjawan kerajaan pada ketika itu. Ini menyebabkan institusi pendidikan, kesihatan dan keagamaan yang bernaung di bawah dana wakaf terjejas teruk. Sehubungan itu, semua hasil wakaf yang digunakan oleh ulama pada ketika itu dijadikan sebagai peruntukan kewangan kerajaan. Hal ini memberi kesan yang sangat mendalam kepada perjalanan aktiviti semua institusi wakaf seperti hospital dan madrasah kerana ia bergantung sepenuhnya dengan dana wakaf ini.⁵⁵

Apabila terlaksananya deklarasi Tanzimat pada tanggal 3 November 1839M, pelbagai struktur pentadbiran diubah dan diperbaharui dalam pemerintahan Sultan Mahmud II. Bermula pada abad ke-18M, jawatan ketua doktor (*hekimbaşı*) dimansuhkan dan diubah kepada sebutan *ser-tabîb-i şehriyârî*.⁵⁶ Bukan sahaja pengurusan dan operasi hospital ini dihentikan, malah dana wakaf yang membiayainya juga diletakkan di bawah sistem yang baru sedangkan sebelum ini institusi wakaf diberi kebebasan dalam mengurus tadbir kewangan mereka sendiri tanpa campur tangan pihak lain.

Menurut Çizakça, pada zaman kerajaan ‘Uthmaniyyah penubuhan institusi wakaf sangat mudah dilakukan dengan cara mendaftarkan harta wakaf mereka kepada kadi berhampiran dan akan direkodkan. Namun begitu, situasi ini berubah sejak tahun 1863M yang memperuntukkan empat syarat yang agak ketat kepada sesiapa yang mahu mewakafkan harta mereka. Pertama, ia perlu mendapat persetujuan daripada komuniti penduduk yang menetap di sesebuah tempat. Kedua, harta wakaf tersebut perlulah mencukupi untuk tujuan ia diwakafkan. Ketiga, pengurus harta wakaf mestilah sesiapa yang sudah menghabiskan perkhidmatan tentera mereka. Manakala, syarat keempat ialah pemegang amanah yang dilantik mestilah diperiksa oleh satu jawatankuasa. Pelbagai syarat ini menyebabkan semakin kurang golongan yang boleh mewakafkan harta mereka.⁵⁷

Selain itu, penubuhan banyak hospital yang lebih canggih, besar dan moden seperti Hospital Suleymaniye dan sekolah perubatannya, Hospital Tentera Maltepe, Hospital Tentera Kuleli, Hospital Tentera Haydarpaşa dan beberapa lagi hospital dalam kerajaan ‘Uthmaniyyah telah membantutkan usaha untuk Hospital Fatih meneruskan operasinya. Kebanyakan hospital ini mempraktikkan cara perubatan daripada barat dan jauh daripada gaya klasik perubatan Islam.

Kesimpulan

Wakaf bukan sahaja memberi manfaat dalam menyediakan perkhidmatan dan kebajikan kepada masyarakat. Malah, ia juga merupakan salah satu cara untuk menstabilkan ekonomi sesebuah negara. Sebagai contoh, melalui institusi wakaf yang dibina telah memberi peluang pekerjaan kepada rakyat dalam pelbagai sektor seperti pengurusan dan pentadbiran. Manakala, jurang antara golongan kaya dan miskin dapat dikurangkan dengan menubuhkan institusi wakaf. Hal ini kerana semua individu masyarakat berpeluang merasai taraf pendidikan, kesihatan, makanan dan kemudahan yang sama. Selain itu, perkembangan wakaf dalam kerajaan 'Uthmaniyyah yang berkembang pesat telah memberi impak yang besar dalam sistem keadilan sosial dalam dunia Islam serta di Barat. Maka, dengan mengambil model daripada pembinaan institusi kebajikan dalam kerajaan yang mengamalkan sistem wakaf, masyarakat kini mampu mewujudkan pelbagai lagi perkara bermanfaat untuk kesejahteraan negara.

Oleh itu, bagi meneruskan kelangsungan sesebuah institusi wakaf seperti Hospital Fatih, dana yang banyak dan mencukupi sangat diperlukan. Dana ini bukan sahaja menampung gaji pekerja, makanan pesakit dan ubat-ubatan di hospital malah, turut mencakupi hal ehwal berkaitan sekolah perubatan yang menjadi tempat para pelajar mendalami ilmu perubatan. Usaha Sultan Mehmet II dalam memperbaiki kehidupan masyarakat ketika itu terutamanya dalam hal kesihatan perlulah diteladani oleh setiap pemerintah negara. Beliau menetapkan sebahagian gaji dan hasil negara untuk diwakafkan bagi kompleksnya dan telah mampu membuatkan hospital ini mampu bertahan hampir empat abad lamanya. Walaupun ia bukanlah sebuah hospital wakaf yang lengkap dengan prasarana yang canggih, namun tidak dapat dinafikan pelbagai jenis rawatan dan kemudahan yang disediakan kepada masyarakat ketika itu.

Nota Akhir

1. E. Kahya and A.D. Erdemir, *Medicine in the Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)*, Istanbul: Nobel Medical Publications LTD Şti, 1997, hlm. 37.
2. N. Yılmaz, *The Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York, Facts On File, Inc., 2009, hlm. 216; F. Günüş, 2007. *The Fatih Complex in the History of Turkish Culture and Civilization Mosque, Madrasahs, Tombs, Library, Darul Kurra, Guesthouse*, Istanbul: Kültür A.Ş.
3. Saoud, R., Muslim architecture under Ottoman patronage (1326-1924). *Foundation for Science Technology and Civilisation* July, 2004, hlm. 1-26.
4. E. İhsanoğlu (pnyt.), *History of The Ottoman State Society &*

- Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001.
5. E. Kahya and A.D. Erdemir, *Medicine in the Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)*, Istanbul: Nobel Medical Publications LTD Şti, 1997, hlm. 37.
 6. Wahbah al-Zuhayli, *Kitab al-Fiqh al-Islāmi wa Adillatuhu*. Dimashq: Dār al-Fikr, 2012.
 7. Ismail Ahmad and Manzur El-Hassan Abdul Aziz, “Waqf and philanthropic attribute: the social norm”, *Pelestarian Institusi Wakaf Memperkasa Pendidikan Tinggi Negara*, Bangi, Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia, 2014, hlm. 111.
 8. H.A.R. Gibb and J.H. Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leidin, E.J Brill, 1974.
 9. Muhammad al-Sayyid Yūsuf, *Tafsir Ekonomi Islam (Konsep Ekonomi al-Quran)*, Murtadho Ridwan (pnyt.), Johor Bahru: Perniagaan Jahabersa, 2012, hlm. 207.
 10. Che Mohd Aziz Yaacob, Asimilasi bangsa Melayu di Patani: keberkesanan dasar dan survival budaya minoriti. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategy* 39(1) 2012, July 2012, 98-125.
 11. Muhammad al-Sayyid Yūsuf, *Tafsir Ekonomi Islam (Konsep Ekonomi al-Quran)*, Murtadho Ridwan (pnyt.), Johor Bahru: Perniagaan Jahabersa, 2012, hlm. 215.
 12. A.M. Kan'an, *al-Mawsū'ah al-Tibbiyyah al-Fiqhiyyah*, Ed. 3, Jil. 1, Bayrut: Dār al-Nafā'is, 2010.
 13. A.M. Sayili, The institutions of science and learning in the moslem world, Tesis Ph.D. University of Harvard, 1941.
 14. Mohd Fauzi, Hak asasi manusia menurut syarak, *Jurnal Penyelidikan Islam*, Bil. 20, 2007, hlm 45-66.
 15. Rahimi Affandi Abd Rahim, Ruzman Md Noor, Anuar Mohd Ramli & Nor Hayati Md Dahlal, 2012. Pemodenan dan kesejahteraan dari perspektif orientalisme. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategy* 39(2) (December 2012), 1-23.
 16. M.S. Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions (1500-1700)*. Albany: State University of New York Press, 2009, hlm. 106-110.
 17. A. Keser and E. Kurt, The contribution of waqf and urban development to the settlement of public health services: an overview to Turkish administrative history of Anatolian Seljuks. *Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)* 21(10), 2016, hlm. 66-79.
 18. Muhd. Yusof Ibrahim, Satu tinjauan tentang bentuk dan perkembangan falsafah sejarah zaman kesedaran di Eropah. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategy* 18, 1990, 35-58.

19. M.V. Gürbüz, Ottoman vakıfs: Their impact on Ottoman society and Ottoman land regime. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21(1), 2012, hlm. 201-212.
20. H. Inalçik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, London, Orion Publishing Co., 2000.
21. B. Masters, *The Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts On File, Inc., 2009, hlm. 590.
22. Hüseyin Al, *The Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts On File, Inc., 2009, hlm. 77.
23. Azri bin Ahmad, Pelaksanaan skim wakaf tunai oleh Yayasan Waqaf Malaysia. *Jurnal Pengurusan JAWHAR*. 2(2), 2009, 87-98.
24. Mohd Salleh b. Haji Ahmad, *Pengantar Syari'at Islam*, Batu Caves, Pustaka Haji Abdul Majid, 2014.
25. Razali Othman, *Wakaf Tunai: Sejarah, Amalan dan Cabaran Masa Kini*, Kuala Lumpur, Dewan Bahasa dan Pustaka, 2015.
26. C. Toraman, B. Tuncsiper and S. Yilmaz, Cash awqaf in the Ottomans as philanthropic foundations and their accounting practices. <http://journal.mufad.org/attachments/article/452/7.pdf> [13 Ogos 2015], 2007, hlm. 6.
27. Ibid, hlm. 10.
28. T. Özcan, The legitimization process of cash foundations: an analysis of the application of islamic law of waqf in the Ottoman society. Kertas Kerja Konferens The Law of Waqf I. Origins to Ottoman-Era Maturity 2006. Anjuran, Harvard Law School ILSP , Cambridge, 26-28 Mei 2006.
29. Razali Othman, *Wakaf Tunai: Sejarah, Amalan dan Cabaran Masa Kini*. Kuala Lumpur, Dewan Bahasa dan Pustaka, 2015.
30. T. Özcan, The legitimization process of cash foundations: an analysis of the application of islamic law of waqf in the Ottoman society. Kertas Kerja Konferens The Law of Waqf I. Origins to Ottoman-Era Maturity 2006. Anjuran, Harvard Law School ILSP , Cambridge, 26-28 Mei 2006.
31. M. İpşirli, *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001, hlm. 138.
32. P. Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire 1453-1924*, London, JohnMurray, 2011.
33. B. Yediyıldız, *History of the Ottoman State Society & Civilisation*. Istanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001, hlm. 521.
34. E. Boyar and K. Fleet, 2010. *A Social History of Ottoman Istanbul*, New York: Cambridge University Press, hlm. 145.
35. B. Yediyıldız and N. Öztürk, 1996. "The Habitable Town" and Turkish

- waqf system. *Habitat II*, 12 April, hlm. 5.
36. H. İnalçık, 2012. *The Survey of Istanbul 1455 the Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, hlm. 449.
 37. Ibid, hlm. 465.
 38. F. Günüş, 2007. *The Fatih Complex in the History of Turkish Culture and Civilization Mosque, Madrasahs, Tombs, Library, Darul Kurra, Guesthouse*, Istanbul: Kültür A.Ş., hlm. 77.
 39. H. Deligöz, 2014. “The legacy of vakıf institutions and the management of social policy in Turkey”, *Administrative Culture* 15(2), hlm. 181.
 40. M. İpşirli, 2001. *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), hlm. 162.
 41. B. Yediyıldız and N. Öztürk, 1996. “The Habitable Town” and Turkish waqf system. *Habitat II*, 12 April, hlm. 5.
 42. E. İhsanoğlu (pnyt.), 2001. *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), hlm. 575.
 43. S. Ayduz, 2007. “Süleymaniye Medical Madrasa (Dār al-Tib) in the history of Ottoman medicine”, *Foundation for Science Technology and Civilisation*, May, hlm. 1-16.
 44. E. İhsanoğlu (pnyt.), 2001. *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA).
 45. E. Kahya and A.D. Erdemir, 1997. *Medicine in the Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)*, Istanbul: Nobel Medical Publications LTD Şti, hlm. 37.
 46. M.S. Mossensohn, 2003. *Charity and Hospitality: Hospitals in the Ottoman Empire in the Early Modern Period. Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, Albany: New York Press.
 47. P. Mansel, 2011. *Constantinople: City of the World’s Desire 1453-1924*, London: JohnMurray.
 48. E. İhsanoğlu, 2006. “An overview of ottoman scientific activities”. *Foundation for Science Technology and Civilisation*, December, hlm. 3.
 49. E. Kahya and A.D. Erdemir, 1997. *Medicine in the Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)*, Istanbul: Nobel Medical Publications LTD Şti, hlm. 37.
 50. A. Singer, 2008. *Charity in Islamic Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, hlm. 148.
 51. E. Boyar and K. Fleet, 2010. *A Social History of Ottoman Istanbul*, New York: Cambridge University Press, hlm. 133

52. H. İnalçık, *The Survey of Istanbul 1455 the Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, hlm. 10.
53. M.S. Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions (1500-1700)*, Albany: State University of New York Press, 2009, hlm. 118.
54. E. İhsanoğlu, (pnyt.), *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001, hlm. 402.
55. M. İpşirli, *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2001, hlm. 283.
56. Ibid, hlm. 278.
57. M. Çizakça, Towards a comparative economic history of the waqf system. *Al-Shajarah* (6), 1997, 63-102.

Rujukan

- Al, Hüseyin. 2009. *The Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Facts On File, Inc.
- Ayduz, S. 2007. "Süleymaniye Medical Madrasa (Dār al-Tib) in the history of Ottoman medicine". *Foundation for Science Technology and Civilisation*. May, 1-16.
- Azri bin Ahmad. 2009. Pelaksanaan skim wakaf tunai oleh Yayasan Waqaf Malaysia. *Jurnal Pengurusan JAWHAR*. 2(2): 87-98.
- Boyar, E. and Fleet, K.. 2010. *A Social History of Ottoman Istanbul*. New York: Cambridge University Press.
- Che Mohd Aziz Yaacob. 2012. Asimilasi bangsa Melayu di Patani: keberkesanan dasar dan survival budaya minoriti. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategy* 39(1) July 2012, 98-125.
- Çizakça, M. 1997. Towards a comparative economic history of the waqf system. *Al-Shajarah*, 6, pp.63-102.
- Deligöz, H. 2014. "The legacy of vakıf institutions and the management of social policy in Turkey", *Administrative Culture* 15(2), 179-203.
- Gibb, H.A.R and Kramers, J.H. 1974. *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leiden: E.J Brill.
- Günüş, F., 2007. *The Fatih Complex in the History of Turkish Culture and Civilization Mosque, Madrasahs, Tombs, Library, Darul Kurra, Guesthouse*. Istanbul: Kültür A.Ş.
- Gürbüz, M.V. 2012. Ottoman Vakıfs: Their Impact On Ottoman Society And Ottoman Land Regime. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21(1): 201-212.

- İhsanoğlu, E. (pnyt.). 2001. *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA).
- İhsanoğlu, E. 2006. "An overview of ottoman scientific activities". *Foundation for Science Technology and Civilisation*, December, 1-12.
- Inalçik, H. 2000. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*. London: Orion Publishing Co.
- İnalçik, H., 2012. *The Survey of Istanbul 1455 the Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpşirli, M. 2001. *History of The Ottoman State Society & Civilisation*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA).
- Ismail Ahmad and Manzur El-Hassan Abdul Aziz, 2014. "Waqf and philanthropic attribute: the social norm", *Pelestarian Institusi Wakaf Memperkasa Pendidikan Tinggi Negara*, Bangi: Fakulti Pengajian Islam. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Kahya, E. and Erdemir, A.D., 1997. *Medicine in the Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)*, Istanbul: Nobel Medical Publications LTD Şti.
- Kan'an, A.M., 2010. *al-Mawsū'ah al-Tibbiyyah al-Fiqhiyyah*, Ed. 3, Jil. 1. Bayrut: Dār al-Nafā'is.
- Keser, A. and Kurt, E., 2016. The contribution of waqf and urban development to the settlement of public health services: an overview to Turkish administrative history of Anatolian Seljuks. *Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)* 21(10), hlm. 66-79.
- Mansel, P. 2011. *Constantinople: City of the World's Desire 1453-1924*, London: JohnMurray.
- Masters, B. 2009. *The Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Facts On File. Inc.
- Mohd Fauzi. 2007. Hak asasi manusia menurut syarak. *Jurnal Penyelidikan Islam*. Bil. 20. hlm 45-66.
- Mohd Salleh b. Haji Ahmad. 2014. *Pengantar Syari'at Islam*. Batu Caves: Pustaka Haji Abdul Majid.
- Mossensohn, M.S., 2003. *Charity and Hospitality: Hospitals in the Ottoman Empire in the Early Modern Period. Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*. Albany: New York Press.
- Mossensohn, M.S. 2009. *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions (1500-1700)*. Albany: State University of New York Press.
- Muhammad al-Sayyid Yūsuf. 2012. *Tafsir Ekonomi Islam (Konsep Ekonomi al-Quran)*. Murtadho Ridwan (pnyt.). Johor Bahru: Perniagaan Jahabersa.
- Muhd. Yusof Ibrahim. 1990. Satu tinjauan tentang bentuk dan perkembangan falsafah sejarah zaman kesedaran di Eropah. *Jebat: Malaysian*

- Journal of History, Politics & Strategy* 18 (1990). 35-58.
- Özcan, T. 2006. The legitimization process of cash foundations: an analysis of the application of islamic law of waqf in the Ottoman society. Kertas Kerja Konferens The Law of Waqf I. Origins to Ottoman-Era Maturity 2006. Anjuran, Harvard Law School ILSP. Cambridge, 26-28 Mei 2006.
- Rahimi Affandi Abd Rahim, Ruzman Md Noor, Anuar Mohd Ramli & Nor Hayati Md Dahlal. 2012. Pemodenan dan kesejahteraan dari perspektif orientalisme. *Jebat: Malaysian Journal of History, Politics & Strategy* 39(2) (December 2012), 1-23.
- Razali Othman. 2015. *Wakaf Tunai: Sejarah, Amalan dan Cabaran Masa Kini*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sayili, A.M. 1941. The institutions of science and learning in the moslem world. Tesis Ph.D. University of Harvard.
- Singer, A. 2008. *Charity in Islamic Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toraman, C., Tuncsiper, B. and Yilmaz, S., 2007. Cash awqaf in the Ottomans as philanthropic foundations and their accounting practices. <http://journal.mufad.org/attachments/article/452/7.pdf> [13 Ogos 2015].
- Yediyıldız, B. and Öztürk, N. 1996. "The Habitable Town" and Turkish waqf system. *Habitat II*, 12 April.
- Yediyıldız, B., 2001. *History of the Ottoman State Society & Civilisation*. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA).
- Yılmaz, N. 2009. *The Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Facts On File, Inc.
- al-Zuhayli, Wahbah. 2012. *Kitab al-Fiqh al-Islāmi wa Adillatuhu*. Dimashq: Dār al-Fikr.

Nota Biografi

Ermy Azziaty Binti Rozali (ermy@ukm.edu.my) Ph.D merupakan Prof. Madya di Pusat Rantau Timur Tengah dan Nusantara, Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia.

Nur Ainul Basyirah Binti Alias (ainulmardhiah9@gmail.com) merupakan calon Ijazah Doktor Falsafah di Institut Islam Hadhari, Universiti Kebangsaan Malaysia.